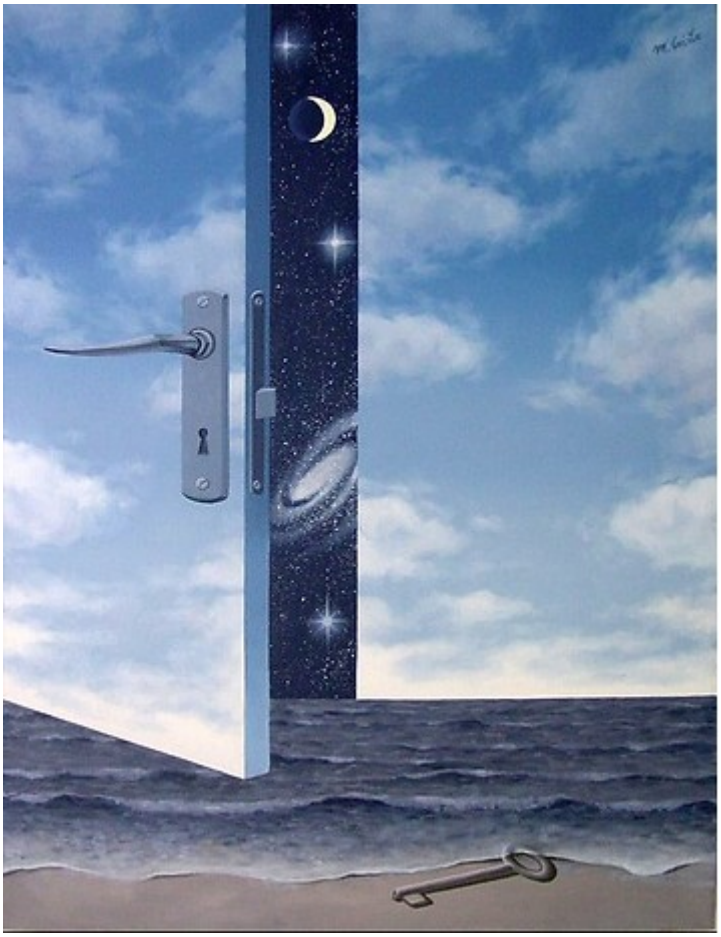
Ongepubliceerd artikel

Nihilisme en de vruchtbaarheid van het niets

Marjo van Bergen, versie 7

08-07-2010

Verdiepingsgroep Justitiële Humanistisch Geestelijke Verzorging

Nihilisme en de vruchtbaarheid van het niets

In mijn werk als humanistisch raadsvrouw in de gevangenis kom ik bij mijn cliënten sociaal nihilisme, zoals o.a. van Praag dat omschreef[i], tegen. Mensen die het leven als een strijd zien, waarin slechts het recht van de sterkste en de slimste geldt, en waar je gek bent als je niet voor je eigen hachje gaat. Mensen die zich alleen om hun eigen materiële welvaart lijken te bekommeren, mensen die alle vragen over dieper liggende waarden verre van zich lijken te houden, mensen die zonder al te veel gewetensbezwaren anderen benadelen. Soms zijn het schokkende verhalen, die ik hoor, waarin zonder enige gêne over geweld en andere beschadiging gesproken wordt.
Je kunt daar op verschillende manieren tegenaan kijken. Het is vrij gemakkelijk om een standpunt buiten het leven van deze mensen te kiezen, hun levenswijze te veroordelen en vanuit je eigen moraliteit te bestrijden. Je bent dan een moraalridder, die geprezen wordt door degenen die het met je eens zijn, en bespot door degenen die het betreft. Je kunt ook een perspectief kiezen, waarbij je hun levenswijze bekijkt vanuit de betekenis die het voor hen zelf heeft en de waarde die ze er zelf aan hechten. De valkuil van het relativisme en de ontwaarding van alle waarden staat dan wagenwijd open. Als humanistisch geestelijk raadsvrouw kies ik een ander perspectief: dat van betrokken gesprekspartner, zowel betrokken op hun concrete leven, wat zich daarin voordoet en wat zij daarin als van betekenis ervaren, als betrokken op mijn eigen (humanistische) levenshouding, met alles wat voor mij van waarde is en mij richting geeft.
In dit essay zal ik aan de hand van één begeleidingscontact, met een jonge vrouw die ik de naam Amanda gegeven heb, laten zien hoe dat in zijn werk gaat. Dat levert een aantal vragen op: Wat betekent het om vast te lopen in een sociaal nihilistische levenswijze? Is er een weg terug of verder, er doorheen? Hoe zou die er dan uit kunnen zien? Wat betekent dat voor mijn handelen als humanistisch raadsvrouw?

Gesprekken met Amanda

Een jonge meid schuift bij mij aan tafel in de spreekkamer – geblondeerd piekerig haar, behoorlijk gezet, gescheurde broek, donkere make-up, flinke serie piercings. Ze wil me graag spreken, vertelt ze. Ze heeft gehoord dat ze mij haar levensverhaal kan vertellen, en dat dat bij andere vrouwen hielp. Misschien zou het haar ook helpen? Ze heeft namelijk behoorlijk wat meegemaakt. Ze is ook bezig haar levensverhaal op te schrijven.

Ik nodig haar uit om iets meer te vertellen. Er volgt een verhaal dat van verschrikkingen aan elkaar hangt. Eerst krijg ik het globale overzicht: gescheiden ouders, stiefvader, mishandeling en ruzies thuis, spijbelen, weglopen, drugsgebruik, verkeerde vriendjes, drugshandel, oplichting, nog meer verkeerde vriendjes, bedreigingen, mishandeling, ontvoering, gewapende overvallen. Wat een opsomming. Ze vertelt het ook bijna als een robot, monotoon, mechanisch bezig het allemaal voor mij op een rijtje te zetten, maar zonder enige inleving in wat er met haar gebeurd is.
Amanda is zelf mishandeld, verkracht, opgesloten en bedreigd. In andere verhalen is zij degene die gewapende overvallen pleegt, mensen oplicht, brutaal en voor de wilde honden nog niet bang is en alleen haar eigen kick najaagt. Het gaat over grof geld, over pistolen, messen, en de hoer spelen om mannen te kunnen beroven. Ze verhuist van stad naar stad, steeds een nieuwe jachtomgeving, als de grond haar te heet onder de voeten wordt. Half Nederland heeft ze gehad. Noch haar slachtofferschap, noch haar daderschap lijkt enige emotionele of morele lading voor haar te hebben.
Het verhaal eindigt pas als ze van een van de laatste foute mannen zwanger raakt. Het blijkt een tweeling te zijn, die zij verwacht. Ze houdt zich tijdens haar zwangerschap schuil voor iedereen die achter haar aan zit. Ze kan geen kant meer op. Dan worden de kindjes veel te vroeg geboren, een van hen overleeft de bevalling niet. De ander staat er slecht voor, en zij staat er alleen voor. Hij sterft in haar armen. Dat is het breekpunt. Ze laat zich oppakken en zit nu een straf van ruim 3 jaar uit. Het is bijna zover dat ze weer naar buiten gaat. Wat nu? Naar wie moet ze terug? Die vraag stelt ze zichzelf, en ze heeft geen idee van het antwoord.
Ik pak het verhaal op bij het breekpunt: haar kindjes. Daar vraag ik naar. Amanda vertelt dat ze toen twee weken gehuild heeft, bijna aan een stuk, en helemaal van de wereld was. Ze vertelt het verbaasd, dat ze zo geraakt kon zijn. En nog. Het is als een eilandje van gevoel in een mechanische wereld. Dan breekt ze het gesprek af, maar maakt nog net een afspraak met me voor de volgende week.
Als ze weg is blijf ik geschokt achter. Hoe kan dit, zoveel onverschillige hardheid en dan dat eilandje met dat tranendal volkomen geïsoleerd daarbinnen…. Ik vraag me af of ze inderdaad op haar volgende afspraak zal komen. Ik ben er absoluut niet zeker van. Maar ze komt.

Ze komt binnen met een stapel kleurige schriftjes onder haar arm. Voor ik er erg in heb slaat ze de eerste open en begint te lezen. Ik luister. Ze leest over vroeger thuis en op school. Thuis is het problematisch, met ruzies tussen haar moeder en stiefvader. Op school alles kits, veel vrienden en vriendinnen, leuke dingen doen. De toon in haar verhaal is zakelijk en feitelijk, ze

leest monotoon. Dan ineens is er een passage waarin ze in de tweede klas van de middelbare school door een populaire leraar seksueel benaderd wordt. Het loopt uit de hand en hij dwingt haar tot geslachtsgemeenschap. Ze ontsnapt, rent weg naar huis, gaat naar haar kamer en vertelt niets. 'STOP!', roep ik tussen het monotone lezen door. Ze stopt midden in een zin en kijkt me verbaasd aan. 'Wat je daar leest', zeg ik, 'weet je nog hoe dat was?'. Ze kijkt me blanco aan, zegt 'klote natuurlijk', op diezelfde mechanische toon. Haar ogen gaan alweer terug naar het papier, ze wil verder lezen. 'Nee, wacht even!', zeg ik met klem, 'dit is belangrijk! Hoe was dat, om thuis te komen, en te besluiten dat je niets zou vertellen?'. Nu kijkt ze me even aan en slaat haar ogen weer neer. Ze is even stil. Dan spreekt ze op een andere toon, zacht, aarzelend: 'Het was alsof ik niets voelde, en tegelijkertijd voelde ik me heel vies en heel alleen. En ik was bang. Als ze erachter zouden komen, dat mijn stiefvader me zou slaan, en dat het een hele toestand zou worden.'
Ik heb ineens overal kippenvel. Het is alsof zij zelf gekrompen is en zich tegelijkertijd iets veel groters aandient in de kamer. De lucht tussen ons is dik, de ruimte helemaal gevuld met ongezegde, onzegbare dingen. Ik probeer ze te horen, zit op het puntje van mijn stoel. Een te pijnlijke ervaring voor zo'n klein meisje, beschadiging van haar integriteit, verlies van vanzelfsprekende verbondenheid, een breuk in vertrouwen, schaamte, angst om nog meer alleen gelaten en beschadigd te worden? Wat verloor ze door deze gebeurtenis wel niet allemaal? Het kippenvel trekt weg, maar ik blijf het koud hebben. Ik houd me ook stil. Dat duurt even. Dan vertelt ze verder, nu niet van het papier, maar in de woorden die ze hier en nu vindt.
Ze vertelt hoe alles na die ene gebeurtenis veranderde, ook op school. Dat ze steeds bang was, dat de andere kinderen haar niet meer moesten en dat ze vanaf die gebeurtenis overal buiten stond. Dat veranderde pas toen dat ene wilde meisje op school kwam, waarmee ze later wegliep. Ik laat haar praten.
Op een bepaald moment vermant ze zich, gaat weer rechtop zitten, pakt haar oude gesprekstoon op en pakt het schriftje weer. Ze leest verder, weer op dezelfde monotone manier.

Ik ontmoet Amanda nog een paar keer. Het steeds terugkerende thema in de gesprekken is een heel subtiel, nauwelijks voelbaar verlangen om ergens thuis te zijn en een normaal leven te leiden. Een aantal keren probeert zij terug naar huis te gaan en haar opleiding weer op te pakken. Maar steeds als ze tegenslag ontmoet loopt het weer mis. Dan loopt ze weg en duikt met een nieuw verkeerde vriendje opnieuw in drugs en criminaliteit. Elke keer als in haar

zoektocht de pijn van het verlangen voelbaar wordt, zowel in onze gesprekken als in haar levensverhaal, reageert ze met dat zelfde weglopen en wilde, beschadigende dingen doen. Totdat ze uiteindelijk haar tweeling verliest en zij zich op laat pakken.
Ons contact stopt als zij de inrichting verlaat. Zonder afscheid te nemen, plotseling is ze weg. Ze had me tevoren niet verteld wanneer het precies zou zijn.

Lagen van betekenis

Gedurende ons contact luister ik vooral. Ik hoor haar letterlijke verhaal, maar ik neem meer waar. Haar lichaamshouding, haar intonatie, spreektempo, woordkeuze…. Dat geeft me allemaal signalen over de betekenissen die zij niet verwoordt, maar die wel meeklinken. Amanda's levensloop is een aaneenschakeling van zoeken naar verbondenheid, verlies en teleurstelling, weglopen en destructie. Gaandeweg gooit zij steeds meer waarden overboord. Destructiviteit en nihilisme lijken wapens te zijn die zij inzet tegen de pijn van het misbruikt en uitgesloten worden, en haar eigen onvermogen de situatie te verbeteren. Dan is weglopen uit die pijnlijke situatie, sensatie zoeken en je keren tegen de wereld een aantrekkelijker alternatief. De betekenis daarvan lijkt voor haar afleiding te zijn, bescherming, en wellicht een vorm van controle.
Wat zou er gebeuren als zij niet meer weg zou lopen en haar destructiviteit zou opgeven, vraag ik me af? Ik vermoed dat zij dan geconfronteerd wordt met de realiteit van de geleden verliezen: geen verbinding, geen relaties meer, geen familie waar je op terug kunt vallen. Geen intimiteit. Geen plek in de wereld. Geen toekomstperspectief, geen doelen, geen vervulling, geen zin. Ik vermoed dat ze weet hoe dat voelt, dat het haar bij tijd en wijlen aanvliegt. Dan kiest ze weer om door te gaan op de ingeslagen weg, en lijkt er maar één richting te bestaan: vooruit. Maar juist dat doorgaan keert zich tegen haar: door die steeds terugkerende destructiviteit kan ze uiteindelijk nergens meer terecht. De plaatsen waar ze nog wel kan leven verdwijnen als zand tussen haar vingers. Als de kindjes worden geboren en weer sterven breekt er iets, wellicht die spiraal van toenemende destructiviteit. De pijn en het verlies dringen zich onontkoombaar op. Ze laat zich oppakken en veroordelen, en creëert zo een soort tussentijd. Ze besteedt die deels aan terugkijken op en onderzoeken van haar leven. Maar toch ontbreekt het haar nog aan criteria om er ook over te oordelen en opnieuw richting te zoeken. Ze stelt zichzelf dan ook de vraag hoe ze nu verder moet. 'Naar wie moet ik terug, als ik vrijkom?'. Dan is het ineens al 5 voor 12, ze gaat bijna weer naar buiten. Het niets gaapt haar aan aan de andere kant van de muren. Of is daar weer het oude leven? Als laatste poging om orde in de chaos te brengen meldt ze zich bij mij, en blijft komen.

Resonantie bij de raadsvrouw

Terwijl ik naar alle mogelijke betekenislagen luister, breng ik haar verhaal in contact met mijn eigen levensbeschouwelijke voedingsbodem. Die is gevuld door alle ervaringen, vragen, inzichten en kennis die ik in de loop der jaren opgebouwd heb. Het is mijn voedingsbodem, maar in de totstandkoming ervan hebben talloze andere mensen een rol gespeeld en hun sporen achter gelaten. Hij is persoonlijk, maar ook gedeeld, gevuld vanuit cultuurgoed en tijdgeest. Veel humanistische bronnen, discussies en denkers maken er deel van uit, naast elementen uit andere tradities die me geraakt hebben, die ik herkende als van waarde. Het is ook dezelfde voedingsbodem waarin ik mijn eigen levensvragen neerleg, wachtend totdat er iets nieuws ontkiemt waarmee ik verder kan. Meestal ontkiemt er van alles. Verschillende inzichten, associaties en ideeën komen omhoog. Al luisterend en soms even interveniërend toets ik dan wat mijn gesprekspartner aanspreekt of herkent. Ook in contact met Amanda put ik uit deze bron. Wat gebeurt er precies, en wat breng ik in in het contact?

Er zijn een paar aanknopingspunten. Amanda's monotone woordenstroom dendert door, en schermt haar af van contact met mij, en met haar eigen verhaal. Als het vertellen van het verhaal wil gaan werken, zal ze moeten afremmen, en ervaren wat er gebeurt.

Daarnaast klopt de volkomen gevoelloosheid waarmee ze vertelt niet met de inhoud van haar verhaal. Het lijkt een soort verdoving. Toch zijn er momenten waarop ze juist vertelt over hele ingrijpende gebeurtenissen. Alsof ze al die tijd veel onverwerkt verdriet eronder gehouden heeft, dat haar verhindert om zich weer te verbinden.

Deze beide aanknopingspunten herken ik in mijn eerste interventies. Ik probeer met mijn 'STOP' de stroom van woorden te stoppen, en het contact te verdiepen. Ik kies voor de situaties die haar raken, waar zij haar verlies wel verwoordt, maar niet laat voelen, om op in te steken.

Maar er zit nog een ander motief in mijn interventies, dat vanuit een levensbeschouwelijk perspectief veel belangrijker is. Het betreft het onderzoek naar de leegte, het niets. Ik maak er vaker gebruik van in het humanistisch raadswerk. In het navolgende werk ik dat verder uit.

De vruchtbaarheid van het niets

Voor mij heeft 'het niets', dat voor Amanda zo bedreigend lijkt te zijn, waarde op zichzelf. Ik ken de beangstigende, bedreigende, afschrikwekkende leegte van het niets. Als je je hieraan overgeeft, lijk je in een bodemloze afgrond te verdwijnen. Tegelijkertijd is het ook een goede plek om zo nu en dan terug te keren, hoewel steeds opnieuw de angst voor die afgrond

overwonnen moet worden. Het is de plek van aanvaarding van het eindige en het beperkte in onze menselijke levens, onze gezichtspunten, waarden, waarnemingen, tijdsbeleving, concepten en taal.[ii] Met die aanvaarding kan een nieuw besef doorbreken: dat van een immense ruimte die ons en onze hele werkelijkheid omvat. We kunnen als we in de afgrond kijken die ruimte wel ervaren, maar niet overzien, begrijpen of beheersen. We kijken als het ware over onze eigen beperktheid heen. Leegte wordt ruimte, een ruimte die er eigenlijk altijd is, onder ons menselijk gewoel, zoals de stilte altijd onder het geluid bestaat. In die onbegrensde ruimte ontstaan al onze kaders, onze ervaringen, perspectieven, concepten, waarden en ideeën. De oneindige ruimte omringt en draagt ze, maakt ze mogelijk. De hele werkelijkheid, waar we allemaal onlosmakelijk deel van uitmaken, ontspruit telkens opnieuw aan deze ruimte. Het besef van ruimte draagt ook een besef van vrijheid en verbondenheid in zich, dat gebruikt kan worden bij het opnieuw – voorlopig – vorm geven aan ons leven.
Het ervaren van het niets kan aldus een transformatie op gang brengen: leegte is ook onze gemeenschappelijke ruimte, afgrond is ook onze gemeenschappelijke bron, het angstaanjagende is ook bevrijdend, de grondeloosheid is ook onze gemeenschappelijke grond. Deze ervaring van de leegte en de transformatieve werking ervan is in verschillende levensbeschouwelijke tradities beschreven en gepraktiseerd. Ook filosofen, wetenschappers en dichters proberen woorden te vinden om deze ruimte te beschrijven, daarbij vaak gebruikmakend van voorbeelden uit verschillende tradities[iii].
Ook deze ervaring en dit gedachtegoed maken deel uit van de keuzen die ik maak in mijn interventies bij Amanda. Met mijn interventies vraag ik haar zich toe te wenden naar de leegte, een blik in de afgrond te werpen. Het is het moment van de dood van haar kindjes dat ik – intuïtief – benoem, waar ik bij stil sta, waar ik op doorvraag in onze eerste ontmoeting. De afgrond opende zich toen, verdriet overspoelde haar, houvast viel weg. Het gaat me erom dat ze dit verlies onder ogen durft te zien, en zo ook leert dat ze dat kan. Zoals ik ook ‘STOP’ roep op het moment waarop er geen veiligheid, geen opvang voor haar is na de verkrachting door haar docent. ‘STOP!’: ik vraag haar stil te staan, er contact mee te maken, ernaar te kijken. Zo was het. Er was geen bescherming, geen houvast.
Ze hoeft het niet alleen te doen, ik ben erbij en fungeer als hekje tussen haar en de afgrond. Ze doet het, ze kijkt, en trekt zich daarna weer terug op veilige grond. Die blik neemt ze mee, en wie weet, beseft zij op enig moment dat ze niet de leegte, maar de ruimte gezien heeft.

Werken met het niets?

In het voorgaande heb ik laten zien dat mijn inbreng in het contact met Amanda op verschillende manieren geduid kan worden, en dat die terugverwijst naar verschillende perspectieven die ik in mijn eigen bagage meedraag. Het werken met het niets heb ik verder uitgewerkt. Niet omdat ik met Amanda daar intensief mee aan de slag ben geweest, maar vooral omdat ik vermoed dat het voor mijn nihilistisch levende cliënten betekenis kan hebben om af te dalen in de afgrond van het niets. Toch heb ik daar ook nog veel vragen bij, en ben ik er dan ook uiterst behoedzaam in.

Ten eerste vraagt het nogal wat van mijn cliënt. De toewending naar de leegte betekent dat je niet meer wegloopt. Je verschuift je focus als het ware van het proberen te voorkomen dat je in de afgrond terecht komt naar de afgrond zelf. Dat vraagt van je dat je je verliezen, alles waarvan je geloofde dat het je houvast, veiligheid of geluk zou bieden, aanvaardt. Ik gebruik 'aanvaarden' hier niet als passief accepteren, maar als actief opnemen. Je neemt het verlies aan, in je eigen handen, als iets van jou. Daarmee neem je ook de consequenties ervan en de verantwoordelijkheid die erin besloten ligt op je. Dat is aanvaarden, en het is uitermate pijnlijk. Niet iedereen kan dat verdragen. Daarnaast zou het ook risicovol kunnen zijn. Wat garandeert mij dat iemand niet in die afgrond verdwijnt, als de transformatie naar ruimte uitblijft?

Laat ik nogmaals de situatie met Amanda onder de loep nemen. Wat maakt nu dat ik met iemand als Amanda wel deze stap zet? Hoe zorg ik ervoor dat het verantwoord is en blijft? Amanda's verhaal draagt de tekenen van iemand die haar eerste stappen op weg naar het niets zelf al gemaakt heeft. Al voor de detentie keek ze in de afgrond, toen ze haar kindjes verloor. Daarna heeft ze de detentieperiode ook gebruikt als een periode van stilstaan, van hernemen van alles wat haar overkomen is, alle verliezen, teleurstellingen, ervaringen.

De begeleiding van Amanda was niet langdurig. Ik weet niet of ik deze route met haar vervolgd zou hebben, als we langer contact hadden kunnen hebben. Ik weet niet of zij dat aangewild en aangedurfd had. Met een iets andere bril op, zou je haar verhaal ook als psychopathologie kunnen duiden, en dat maakt me altijd extra voorzichtig.

Soms ontmoet ik iemand die wel duidelijk zelf die route op wil. Dan gaat het proces verder. Een volgende stap is het laag voor laag alle verloren bescherming tegen het niets benoemen en verdragen. De relatie die we opbouwen mag de ander gebruiken om de moed op te brengen, zodat zij de weg niet helemaal alleen hoeft te gaan. Ik kijk mee, ik ben het hekje, ik herinner haar eraan dat je in de afgrond kan kijken, en door kunt gaan.

Heel soms ontmoet ik iemand die de hele weg gaat. Dan komt uiteindelijk ook het moment waarop iemand alleen door moet. Ook het houvast dat ik bied moet losgelaten worden.
Er zijn onderweg veel ontsnappingsroutes. Dat is een goede zaak. Iedereen zijn eigen weg, zijn eigen tempo, zijn eigen beslissing, hoever deze route gelopen moet worden. Ik ben ervan overtuigd dat elke blik in de afgrond ook al een blik op de bevrijding in zich herbergt.

Conclusie

Sociaal nihilisme, zoals we dat bij Amanda zien, zoals van Praag het beschreef, is problematisch. Amanda heeft anderen beschadigd en haar eigen leven is tot op heden verre van gelukkig of vervullend te noemen. Detentie kan een periode zijn waarin iemand als Amanda op zoek gaat naar een uitweg uit die levenswijze.
De uitweg die ik hier onderzocht heb is die die voert door de afgrond van het niets: het aanvaarden van het tijdelijke, het eindige en het beperkte in onze menselijke levens, ook in onze waarden. Alle houvast verdwijnt, en het niets opent zich als een bodemloze leegte. Dan ontstaat de mogelijkheid dat die leegte transformeert tot ruimte, waarin nieuw leven kan ontstaan.
Het beeld van dit niets is natuurlijk zelf ook gerelateerd aan nihilisme, zij het dat het een veel principiëler nihilisme veronderstelt. In tegenstelling tot het sociaal nihilisme kent dit principiële nihilisme echter wel een stevige verankering in het levensbeschouwelijke, voornamelijk in mystieke praktijken en daarop gebaseerde filosofie. Daaruit put ik dan ook zelf in mijn aanpak van de begeleiding van Amanda. Daarmee kom ik tot een vrij ongebruikelijke conclusie, namelijk dat de weg uit het sociaal nihilisme heel goed kan lopen via een doorleving van principieel nihilisme. Die doorleving van dat principieel nihilisme, in de vorm van het afdalen in de afgrond van het niets, verschijnt dan als de vruchtbare bodem voor het ontstaan van nieuwe kaders en waarden, waarmee het leven hervat kan worden.
Het verhaal over mijn contact met Amanda laat zien dat dat een heel fragiel proces is, waarin je als raadsvrouw enorm behoedzaam te werk gaat. Ik kan alleen maar hopen dat Amanda haar eigen weg door het nihilisme verder zelf zal vinden, nu zij weer buiten is. Ik wens haar verderop in het proces een volgende ontmoeting toe met iemand die haar bij wil staan. Ik hoop dat ze tegen die tijd zover is, dat ze iemand toe kan laten die haar expliciet bevraagt op haar waarden, op haar moraliteit, op haar vermogen zich rekenschap te geven van wat haar destructieve levenshouding voor haarzelf en anderen betekend heeft. Iemand die haar helpt om ook bewust afscheid te nemen van haar sociaal nihilisme. Een humanistisch geestelijk verzorger bijvoorbeeld.

i Van Praag….

ii Hier raak ik overigens aan het principieel nihilisme, dat dezelfde beperktheid en tijdelijkheid van onze (morele) kaders als uitgangspunt neemt.

iii Bijv. de boeddhistische hartsutra luidt: vorm is leegte, leegte is vorm.

In het christendom zijn het de vaak in eerste instantie subversieve mystieke bewegingen die zich hiermee bezig houden. Het verhoudt zich immers slecht tot een levensbeschouwing die vastgelegd is in institutionele en theologische kaders. Ook de Islam kent een rijke mystieke traditie, die met name via dans, muziek en poëzie de ontvankelijkheid voor de gevulde leegte opwekt, bv Soufisme, Hiyarat Khan. Humanisten, vooral religieus humanisten, noemen het een kosmische ervaring, of kosmisch bewustzijn. De filosoof Otto Duijntjer spreekt over een manifestatieruimte, waarin de Waarheid zich steeds opnieuw openbaart voor wie zich ontvankelijk toont. Wittgenstein bereikt in zijn taalfilosofie de grens van wat gezegd kan worden, en noemt dat het onzegbare. Sartre doet diepgaand onderzoek naar het niets, en beschrijft de tocht naar aanvaarding ervan in zijn roman De Walging. Ook in zijn boek transformeert de afgrond, die in eerste instantie de walging oproept, zich in het bevrijdende ervaren van het zijn zelf. Humanistisch en existentieel psycholoog Rollo May beschrijft iets vergelijkbaars in de menselijke ervaring van het eigen bestaan. *Freedom is just another word for nothing left to loose*, zingt Janis Joplin. Patricia de Martelaere spreekt gewoon over het niets als datgene dat 'blijft', in een tijd waarin het lijkt alsof alles relatief is, tijdelijk, wegvalt.